

## ՄԻՆԱՍՑԱՆ ՆԵՂԻ

### ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻՅԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵՋՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ (1990-ԱԿԱՆ ԹԹ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

1990-ական թթ. ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիան հայտնվեց Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների կենտրոնում: Հիմնվելով այդ տարածաշրջանի թուրքալեզու երկրների /Ղազախստան, Ուզբեկստան, Թուրքմենստան, Ղրղզստան/ և Ադրբեջանի հետ իր էթնիկական, լեզվական, մշակութային և կրոնական ընդհանրությունների վրա՝ Թուրքիան իրեն էր վերապահում հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայի երկրներում և Ադրբեջանում առաջատարի դերակատարությունն՝ այդ տարածաշրջանում ազդեցության հաստատման գործում: Սա Թուրքիայի համար եզակի հնարավորություն էր տարածաշրջանային ազդեցիկ տերություն դառնալու համար, ուստի 1990-ական թթ. սկզբներին Անկարան որդեգրեց տարածաշրջանային քաղաքականության նոր ռազմավարություն:

Այս հոդվածի շրջանակներում ներկայացրել ենք 1990-ական թթ. սկզբներին ստեղծված նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերաձևումը, մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայի ուղղությամբ: Ներկայացրել ենք այս շրջանում Թուրքիայի իրականացրած գործողությունները կենտրոնաասիական հանրապետությունների քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրթական և առևտրի բնագավառներում: 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի ձեռնարկած գործողությունները ոգնորությամբ ընդունվեցին կենտրոնաասիական հանրապետությունների կողմից, երբ նա այդ երկրներին խոստացավ քաղաքական, առևտրատնտեսական և կրթամշակութային բնույթի օգնություն: Սակայն աստիճանաբար ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիայի կողմից տրված խոստումները չեն համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին: Այնուամենայնիվ մենք փորձելու ենք ներկայացնել Թուրքիայի իրականացրած գործողությունները կենտ-

լանասիական հանրապետություններում՝ շեշտադրելով տնտեսության, կրթության, մշակույթի, և կապի բնագավառները, որոնք ապահովեցին տարածաշրջանում նրա ներկայությունը:

«Մառը պատերազմի» տարիներին ԽՍՀՄ-ի հետ ընդհանուր սահմանի առկայությունը մեծապես բարձրացնում էր Թուրքիայի նշանակությունն Արևմուտքի համար, քանի որ «Մառը պատերազմի» շրջանակներում Արեւելք-Արեւմուտք հակամարտության պայմաններում Թուրքիան հանդիսանում էր աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական կարևոր հենակետ Արևմուտքի համար Արեւելքից սպառնալիքները դիմակայելու համար: Թուրքիան դիտվում էր որպես ՆԱՏՕ-ի հարավային թև, որը հարավարևելյան Եվրոպային պաշտպանում է խորհրդային վտանգից:

1980-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ-ի փլուզման նախանշանների ի հայտ գալով Թուրքիան սկսեց անհանգստանալ, որ որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ կկորցնի իր ռազմավարական նշանակությունը և կհայտնվի տարածաշրջանային քաղաքականության անորոշության մեջ<sup>1</sup>: Հետևաբար «Մառը պատերազմի» ավարտով Թուրքիան կկորցնեք նաև Արեւելք-Արեւմուտք հակամարտությամբ պայմանավորված իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը, որպես արևմտյան աշխարհի սահմանների պաշտպանի: Սա էլ իր հերթին կհանգեցնեք Թուրքիային տրվելիք տնտեսական և ռազմական օգնության ծավալների կրճատմանը: Սրա առաջին դրսևորումը 1989 թ. Եվրոպական համայնքի կողմից Թուրքիայի անդամակցության հայտի մերժումն էր, որը հաստատեց Թուրքիայի այն մտահոգությունը, որ Եվրոպան հետխորհրդային տարածքում այլևս իր կարիքը չունի<sup>2</sup>:

Հաջորդ քայլը Թուրքիային հատկացվող ռազմական օգնության չափերի կրճատման մասին ԱՄՆ Կոնգրեսի կողմից 1990 թ. ընդունված որոշումն էր<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Լևոն Հովսեփյան, Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն. *ձեռքբերում, թե՛ ձախողում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ*, Ռ. Սաֆրաստյանի խմբագրությամբ, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 158:

<sup>2</sup> Գրիգոր Արշակյան, *Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում 1991-2001 թթ.*, Երևան, Գիտություն հրատարակչություն, 2009, էջ 15:

<sup>3</sup> Камалудин Гаджиев, *Геополитика Кавказа*, Москва, Международные отношения, 2001, с. 346.



Սյուս կողմից ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ Թուրքիայի համար առաջացան աշխարհաքաղաքական բարենպաստ պայմաններ, մասնավորապես Թուրքիան սկսեց ակտիվացնել հարաբեյաթյունները ԽՍՀՄ թուրքալեզու հանրապետությունների հետ: Այսպես 1991 թ. մարտին Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը այցելություններ կատարեց Ադրբեջանի և Ղազախստանի<sup>4</sup>: Նրան ուղեկցում էին գործարարների մի մեծ խումբ: Մրա նպատակն, ըստ երեւոյթին, նոր հանրապետությունների հետ դաշեակցելու Մոսկվայի վերաբերմունքի ստուգումն էր<sup>5</sup>:

Թուրքիայի ղեկավարությունն այս հանրապետությունների հետ ավելի ակտիվացրեց իր կապերը 1991 թ. ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած օգոստոսյան հեղաշրջման անհաջող վարձից հետո: Այս կապակցությամբ 1991 թ. սեպտեմբերին Թուրքիան երկու պատվիրակություններ ուղարկեց ԽՍՀՄ: Պատվիրակություններից մեկը, որը գլխավորում էր փորձառու դիվանագետ և պատմաբան Բիլալ Շիմշիրն, այցելեց խորհրդային թուրքալեզու հանրապետություններ: Պատվիրակության խնդիրն էր պարզել այդ հանրապետությունների քաղաքական և մշակութային զարգացման հեռանկարներն, այսինքն՝ նրանք դեպի ո՞ւր են կողմնորոշվելու Թուրքիա, թե՛ Իրան<sup>6</sup>: Սյուս պատվիրակությունը լիազոր դեսպան Իսմեթ Բիրսելի գլխավորությամբ այցելեց միութենական քրիստոնյա հանրապետություններ, նաև Հայաստան<sup>7</sup>: Դեպի Կենտրոնական Ասիա այցը ցույց տվեց, որ անկախության ուղին բռնած թուրքալեզու երկրների ղեկավարները մեծ ակհաճաքով են վերաբեյում Թուրքիային<sup>8</sup>:

Հետագա արտաքին քաղաքական գերակայությունների ընտյաթյան գործընթացում Թուրքիան ուներ երեք հիմնական

<sup>4</sup> Ertoğlu Ozkök, Ozal Moskova'da, *Hürriyet*, 1991 Mart biri tarihinde.

<sup>5</sup> «Թուրգութ Օզալը Մոսկվայում, իարհրդա-թուրքական նոր պայմանագիր», *Ազգ*, մարտի 13, 1991.

<sup>6</sup> Ertoğlu Ozkök, Türk iki heyet Soviet Birliğinde, *Hürriyet*, 1991 Eylül yirmi beşi tarihinde.

<sup>7</sup> Հակոբ Չաթրյան, «Թուրքիան ամրապնդում է իր կապերը միութենական հանրապետությունների հետ», *Ազգ*, հոկտեմբերի 5, 1991.

<sup>8</sup> Heniz Kramer, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence - *Perception: Journal of International Affairs*, March-May, 1996.

<http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>

ուղղություն: Արդիականացման կողմնակիցները Թուրքիան ցանկանում էին տեսնել որպես եվրոպական պետություն, հետևաբար նայում էին դեպի Արևմուտք: Օայրահեղ իսլամիստները հակված են դեպի Մերձավոր Արևելք և թուրքալեզու համայնքներն, ուստի նայում են դեպի Հարավ: Ազգայնականները վկայակոչելով պատմությունը թուրք ժողովուրդների նոր դերակատարությունը տեսնում են Կասպիական ավազանի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում՝ նայելով դեպի Արևելք: Այս երեք ուղղությունները համախմբվել են քաղաքական տարբեր ուժերի շուրջ, որոնց բախումները հանգեցնում են անվստահության Թուրքիայի տարածաշրջանային դերի հարցում<sup>9</sup>:

Նշենք, որ 1990-ականների սկզբներին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր գերակայությունների մշակման գործընթացում ակտիվացան «Եվրասիական» ուղղության կողմնակիցները<sup>10</sup>, որի արդյունքում «Եվրասիայի ռազմավարությունը» քաղաքական քննարկումներում կարևոր տեղ էր զրավում՝ հիմնականում արտահայտելով ազգային անվտանգության ռազմավարությունը<sup>11</sup>: Թուրք հետազոտողներն Եվրասիայի վերաբերյալ կազմել են սեփական ռազմավարությունները: Այսպես՝ Մարմարայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռամզան Օզելը նախապատրաստել է «Թուրքերի կենտրոնական գերիշխանության» կոնցեպցիան, համաձայն որի «Անատոլիան /Արևմտյան Հայաստան/ «Աշխարհի ամրոցն» է, ուստի Թուրքիան տիրապետելով Անատոլիային հեղափոխություն է ստանում վերահսկե-

<sup>9</sup> Збигнев Бжезинский, *Великая Шахматная доска*, Москва, Международные отношения, 2005, стр. 161-162.

<sup>10</sup> Ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքական և գաղափարական քննարկումներում «Եվրասիա» եզրին ավելի շատ արվում է քաղաքական, քան հստակ գիտական իմաստ: Թուրքիայի նախկին նախագահ Սուլեյման Ղեմիրելը վերոհիշյալ տարածաշրջանի բաղկացուցիչ մասն էր համարում Բալկանները, Կովկասը, Կենտրոնական Ասիան, Մերձավոր Արևելքը, Թուրքիան, Իրանն ու Իրաքը, իսկ նախկին վախվառչապետ և պանթուրքիստ, Ազգային շարժում կուսակցության նախագահ Դեմթե Բալչելին Եվրասիայի կազմում ներառում է Բալկանները, Կովկասը և Մերձավոր Արևելքը:

<sup>11</sup> Ռուբեն Մաֆրատյան, *Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատկերներ ստեղծել հարևանների միջև*, Երևան, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2003, էջ 5:



լու Բալկաններն ու Եվրասիան»։ Այսինքն Օգեյը օրինականացնում է Թուրքիայի գերիշխանությունը Բալկաններում և Եվրասիայում<sup>12</sup>։

Թուրք գիտնական Օմեր Քոջամանի խոսքերով «Հետխորհրդային աշխարհակարգը Թուրքիայի համար նոր աշխարհ բացեց, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ հնարավորություններ՝ դուրս գալու երկակի մեկուսացումից. մի կողմից Եվրոպայից, որն իրեն մերժել էր, մյուս կողմից արաբական Արևելքից, որն իրեն չէր ընդունում»<sup>13</sup>, հետևաբար միակ ուղին մնում են թուրքալեզու եղբայրները, որոնց միավորման համար էլ առաջ է քաշվում «թուրքական միասնության» գաղափարը<sup>14</sup>։ Թուրք ետազոտոդ Սեդատ Լաչիների կարծիքով Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը դարձավ Թուրքիայի նոր արտաքին քաղաքականության հեղինակն ու գործադրողը, քանի որ «թուրքական աշխարհի հետ հարաբերությունների հիմքերը դրվեցին նրա կողմից»<sup>15</sup>։

Այսպիսով ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ պայմանավորված Թուրքիան ձևավորեց արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգ, որում մեծ տեղ հատկացվեց եվրասիական ուղղությանը։ Մյուս կողմից էլ մերժվելով Եվրոպայից և արաբական Արևելքից Թուրքիան փորձում էր միավորել թուրքական աշխարհը և ապահովել իր ներկայությունը թուրքալեզու երկրներում։

Թուրքիան առաջինը ճանաչեց Ադրբեյջանի անկախությունը՝ նոյեմբերի 9-ին, իսկ Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների անկախությունը՝ դեկտեմբերի 16-ին։ Այնուհետև թուրքալեզու հանրապետությունների ղեկավարներն այցելեցին Անկա-

<sup>12</sup> Рубен Сафрастьян, Об идеологическом обосновании региональной политики Турции: Концепция Евразия-Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность. Материалы конференции под общей редакцией Гаянэ Новиковой Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ереван, Амроц групп, 2004, стр. 72.

<sup>13</sup> Омер Коджаман, Южный Кавказ в политике Турции и Россия в постсоветский период, Москва, Русская панорама, 2004, стр. 85.

<sup>14</sup> Անուշ Հովհաննիսյան, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը «Թուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-95-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, (XX), Երևան, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2001, էջ 74-79։

<sup>15</sup> Sedat Laçiner, Orta Asya ve Türkiye: <http://www.usakgundem.com/yorum/257/turkiye-turk-dunyasi-iliskileri-1991-2009.html>.

րա՝ օգնության խնդրանքով<sup>16</sup>։ Թուրքիան այս երկրների ղեկավարների հետ կնքեց մի շարք համաձայնագրեր, որոնք իրական հիմքեր ստեղծեցին Թուրքիայի բազմակողմանի գործունեության համար<sup>17</sup>։

Այդ նպատակով 1992 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 6-ը Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինն այցելություններ կատարեց բոլոր թյուրքալեզու հանրապետություններ<sup>18</sup>։ Սրանից հետո արտգործնախարարությանը կից ձևավորվեց նոր բաժին, որը ներառում էր նաև Կենտրոնական Ասիա ենթաբաժինը<sup>19</sup>։ Իսկ 1993 թ. Թուրքիայում հիմնվեց նախկին ԽՍՀՄ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ տնտեսական կապերի հարցերով հատուկ նախարարություն<sup>20</sup>։ Երկու ամիս հետո վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելն սկսեց իր այցելությունները դեպի Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններ։ Նրան ուղեկցում էր գործարարներից, գիտնականներից և տարբեր բնագավառների մասնագետներից կազմված 220 հոգանոց պատվիրակություն<sup>21</sup>։ Դեմիրելի ներկայացմամբ Թուրքիան կարող էր կարևոր դեր խաղալ Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների համայն, առաջինը բնական ռեսուրսների տեղափոխման հարցում, երկայնյա՝ կօգներ այս երկրներին գտնելու իրենց ինքնությունը։

Փոխադարձ այցելությունների ընթացքում Թուրքիան կենտրոնափոխական հանրապետություններին առաջարկեց հետագա զարգացման իր նմուշաձևը։ Այն տվյալ ժամանակաշրջանում իրենից ներկայացնում էր աշխարհիկ պետության սկզբունքը, բազմակուսակցական համակարգը և ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարը։ Նշենք, որ «թուրքական մոդելի» գաղափարը առաջ էր քաշել ԱՄՆ, որը պաշտպանվում էր նաև Եվրոպայի

<sup>16</sup> <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihideray.aspx?id=220&Yil=1991&Ay=12>.

<sup>17</sup> Mustafa Aydın, Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, *Turkish Studies*, 5:2, <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713636933>.

<sup>18</sup> Mustafa Aydın, Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, *Turkish Studies*, 5:2, <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713636933>.

<sup>19</sup> Graham E. Fuller and Ian O. Lesser, with Paul B. Henze and J. F. Brown, *Turkey's new Geopolitics From the Balkans to Western China*, Westview Press, by RAND, 1993, p. 68.

<sup>20</sup> Александр Сваранц, *Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе*, Москва, Академия гуманитарных исследований, 2002, стр. 170.

<sup>21</sup> Cenik Başlamış, Orta Asya'da "Demirel" heyecanı, *Milliyet*, 1992 Nisan yirmi beşi tarihinde.



կողմից<sup>22</sup>: Ըստ երևութիւն «թուրքական մոդելին» աջակցելու քաղաքականությամբ ԱՄՆ-ը ցանկանում էր իր դաշնակից Թուրքիայի օգնությամբ վերացնել իրանական սպառնալիքը և հնարավորինս թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը նորաստեղծ ԱՊՀ տարածաշրջանում: Մա ձեռնտու էր նաև Թուրքիային, քանի որ այսպես նա կկարողանար ամրապնդել իր դիրքերը միջազգային ասպարեզում, հատկապես Ռուսաստանի և Իրանի հետ տարածաշրջանային մրցապայքարում:

Մյուս կողմից Թուրքիան կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցում կարևոր ուշադրություն դարձրեց առևտրատնտեսական բնագավառին: 1991 թ. սկսած սկսվեց ակտիվ համագործակցությունը տնտեսության տարբեր բնագավառներում: Թուրքիայի ղեկավարության կազմակերպմամբ 1992 թ. հոկտեմբերի 30-31-ը Անկարայում տեղի ունեցավ զագաթնաժողով՝ թյուրքալեզու պետությունների ղեկավարների մասնակցությամբ<sup>23</sup>: Այստեղ էլ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը 21-րդ դարը համարեց «թյուրքերի դար» և խոսեց նաև «Թյուրքական ընդհանուր շուկայի» և «Թյուրքական զարգացման բանկի» ստեղծման մասին, որը կվերահսկեր թյուրքալեզու երկրներում ողջ տնտեսությունը և առևտուրը: Օզալը հասավ այն բանին, որ Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի ղեկավարները երաշխավորեն իրենց աջակցությունը խաղովակաշարերի այն ծրագրերին, որոնք կանցնեն Թուրքիայի տարածքով դեպի միջազգային շուկաներ:

Գագաթնաժողովն ավարտվեց Անկարայի հայտարարության ստորագրմամբ<sup>24</sup>, որում խոսք չկար «Թյուրքական ընդհանուր

<sup>22</sup> Idris Bal, *The Turkish Model And The Turkic Republics.-Perceptions: Journal of International Affairs*, September-November, vol. 3, no. 3, 1998, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/bal.PDF>.

<sup>23</sup> Nilüfer Yalçın, *Türk Birliğine doğru, Milliyet*, 1992 Ekim yirmi dokuzu tarihinde.

<sup>24</sup> Gareth Winrow, *Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus, Middle East Review of International Affairs*, volum 1, no.2, July 1997, <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue2/fv1n2a5.html>.

Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների առաջին զագաթնաժողովի արդյունքում ստորագրվեց 11 կետից կազմված հռչակագիր, որտեղ ընդհանուր ձևով նշվում էին քաղաքականության, անվտանգության բնագավառում, տնտեսության, սոցիալական, կրթական-մշակութային տարբեր ոլորտներում համագործակցության

շուկայի» և «Թյուրքական զարգացման Բանկի» մասին: Ավելին Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը հայտնեց, որ ինքը դեմ է ազգային հիմքերով որևէ կառույցի ստեղծմանը, որը կկորոչինացնի թյուրքական աշխարհի գործունեությունը, իսկ Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբաևը հայտնեց, որ վետո կդնի ցանկացած հայտարարության վրա, որը ենթադրում է ստեղծել որևէ կառույց էթնիկական կամ կրոնական հիմքով:

Թյուրքիան սկսեց զարգացնել տարածաշրջանային համագործակցությունը տարբեր կազմակերպությունների շրջանակներում: Օգալի անմիջական նախաձեռնությամբ 1992 թ. ստեղծվեց Միծովյան տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը<sup>25</sup> և վերաձևավորվեց Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը<sup>26</sup>, որի մեջ 1992 թ. նոյեմբերի 28-ին մտան կենտրոնաասիական հանրապետությունները և Ադրբեջանը:

Թյուրքիան կենտրոնաասիական հանրապետությունների հետ հարաբերությունների հաստատումից հետո քայլեր ձեռնարկեց անվտանգության և ռազմական ոլորտում համագործակցության ուղղությամբ: Թյուրքիան հասկացել էր, որ տարածաշրջանում առանց ռազմական ներկայության նևարավոր չի հասնել ազդեցության մեծացման: 1990-ական թթ. սկզբից Թյուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների ռազմական ոլորտի ներկայացուցիչների միջև մի շարք փոխադարձ այցելություններ կատարվեցին, որոնց

ընդհանուր դրույթները: Առանձնակի կարևորվում էր երկկողմ ե բազմակողմ համագործակցությունը ցամաքային, օդային և ծովային հաղորդակցությունների և տրանսպորտի զարգացման ուղղված ենթակառուցվածքային նախագծերի իրականացումը, քանի որ հետագա հարաբերությունների ամրապնդման գործում առևտրատնտեսական կապերին կարևոր տեղ էր հատկացվում: Որոշվեց նման զազթնաժողովներ անցկացնել ամեն տարի:

<sup>25</sup> Ziya Onis, *Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence*, *Middle East Review of International Affairs*, vol. 5, no. 2, June 2001, <http://meria.idc.ac.il/journal/2001/issue2/jv5n2a6.html>.

<sup>26</sup> Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը հանդիսանում է Համագործակցություն տարածաշրջանային զարգացման համար կազմակերպության իրավահաջորդը: Վերջինս ձևավորվել էր 1964 թ. Բրանի, Պակիստանի ու Թյուրքիայի կողմից և փլուզվեց 1979 թ. իրանական հեղափոխության հետևանքով: 1985 թ. հունվարին այս երեք երկրների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ միությունը վերականգնվեց Տնտեսական համագործակցության կազմակերպություն անվամբ:



արդյունքում ստորագրվեցին ռազմական ուսուցման և կրթության վերաբերյալ համաձայնագրեր<sup>27</sup>: Այս համաձայնագրի շրջանակներում ավելի քան 2000 սպաներ կրթություն ստացան Թուրքիայի ռազմական հաստատություններում<sup>28</sup>: Թուրքիան տարածաշրջանում ռազմական բնագավառում համագործակցություն իրականացրեց նաև «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում: Նշենք նաև, որ Թուրքիան 1990-ական թթ. վերջերից Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններին սկսեց տրամադրել ֆինանսական միջոցներ՝ այդ երկրների զինված ուժերը արդիականացնելու նպատակով<sup>29</sup>:

Մեր կարծիքով, սրանով Թուրքիան վարձում էր իր հսկողության տակ պահել թյուրքալեզու հանրապետություններին և ուժեղացնել իր տարածաշրջանային դերը: Նշենք նաև, որ այս ընթացքում Թուրքիան կենտրոնափական հանրապետություններին ցույց էր տալիս հումանիտար օգնություն, որի ընդհանուր գումարը 1994 թ. հասավ 78 մլն դոլլարի<sup>30</sup>:

Արևմտյան գործիչները կենտրոնափական հանրապետությունների հետ համագործակցության, մասնավորապես տնտեսության և ֆինանսական ներդրումների, համար մեծ դեր էին հատկացնում Թուրքիային<sup>31</sup>: Ըստ երևույթին, առանց միջազգային ֆինանսական օգնության այս երկրները չէին կարողանալու զարգանալ: 1992 թ. Ուզբեկստանը անդամակցեց Միջազգային ֆինանսական կազմակերպությանը, նրան հետևեցին թյուրքալեզու մյուս հանրապետությունները, իսկ Թուրքիան հանդես եկավ երաշխավորի դերում: Միաժամանակ Թուրքիան ջանքեր էր գործադրում համոզելու միջազգային գործարար շրջաններին

<sup>27</sup> Լեոն Հովսեփյան, Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն. ձեռքբերում, թե՛ ձախողում, էջ 169-170:

<sup>28</sup> Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt 2. 1980-2001, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 387.

<sup>29</sup> Левон Овсепян, Владимир Иванов, *Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии*, Ереван, «Институт политических исследований» ГНКО, 2010, стр. 120.

<sup>30</sup> Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 429.

<sup>31</sup> Mustafa Aydın, *New Geopolitics of Central Asia and The Caucasus: Causes of Instability and Predicament*, SAM PAPERS 2/2000, p. 19, <http://www.sam.gov.tr/sampapers/NewGeopolitikofCentralAsiaandtheCaucasus.pdf>.

ներդրումներ կատարել կենտրոնասիական հանրապետություններում:

Որպեսզի Թուրքիան կարողանար իրականացնել իր ծրագրերն անհրաժեշտ էր զարգացնել հեռահաղորդակցությունը, հեռուստառադիոն և ճանապարհները: Մեր կարծիքով սրանք անհրաժեշտ պայմաններ էին Թուրքիայի և կենտրոնասիական հանրապետությունների հարաբերությունների զարգացման գործում մի քանի տեսանկյուններից: Այսպես՝ Թուրքիան ընդհանուր սահման չունի այս երկրների հետ, ուստի այս բնագավառներում հաստատվելով նախադրյալներ կստեղծի իր ազդեցության հաստատման համար: Մա նաև նպաստավոր պայմաններ կստեղծեր պանթյուրքական գաղափարների քայքայման համար:

1992 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի պետական փոստային ընկերությունը կենտրոնասիական հանրապետությունների և Ադրբեջանի հետ կնքեց համաձայնագիր, որով արդիականացնելու էր հեռախոսային կապը: Աշխատանքներ սկսվեցին հեռուստառադիո ծրագրերի հեռարձակման ուղղությամբ: Թուրքական «Միլլիյեթ» թերթի տվյալներով 1992 թ. ապրիլի 1-ից Թուրքիայի հանրային հեռուստաընկերության հաղորդումները հեռարձակվելու են Կենտրոնական Ասիայում<sup>32</sup>: Ստեղծվել էր հատուկ հեռուստատեսային ծրագիր՝ *Avrasya*, որը 1992 թ. սկսվեց հեռարձակվել կենտրոնասիական բոլոր հանրապետություններում: Այս ծրագրի նպատակն էր նպաստել համաթյուրքական մշակութային արժեքների տարածմանը<sup>33</sup>: Նշենք, որ այս ծրագիրն այնքան էլ օգտակար չեղավ, քանզի հեռարձակվում էր այբբանյակով, իսկ բնակչության մեծամասնությունը նման անտեղաներ չունեին:

Սկսվեց մայրուղիների շինարարության գործընթացը: Թուրքիան ներգրավվեց հարավային տրանսպորտային միջանցքի կառուցման գործընթացում՝ «Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա» (TRACECA), որի իրականացմամբ զբաղվում էր ԵՄ-ի հատուկ հանձնաժողովը: Այս ծրագիրը նախատեսում էր կովկասյան և կենտրոնասիական հանրապետությունները միացնել Արևմտաեվրոպական երկրների

<sup>32</sup> TRT'den Orta Asya'ya TV yayım, *Milliyet*, 1992 Mart yirmi üçü tarihinde.

<sup>33</sup> Heniz Kramer, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence. <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>



հետ, որից հետո Չինաստանի տարածքով հասնելու էր մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ավերը:

Թուրքիան հետաքրքրված էր Կասպից ծովի ավազանի բնական ռեսուրսներով: Կարևոր խնդիր էր, թե կառուցվող խողովակաշարերը ո՞ր երկրների տարածքով են անցնելու: Նշենք, որ սա սուր պայքարի էր վերածվել ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի միջև: Այս ամենը ոչ այնքան բնական ռեսուրսների տեղափոխման խնդիր էր, որքան Կասպիականի տարածաշրջանում աշխարհագրագիտական ազդեցություն հաստատելու: Թուրքիան ցանկանում էր մասնակից լինել կառուցվող խողովակաշարերին և 1993 թ. սկսած Անկարան ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց այս հարցում. սրանով նա փորձում էր տարածաշրջանում բարձրացնել իր ազդեցությունը<sup>34</sup>: Ամենամեծ հետաքրքրությունն առաջացրեց Բաթումից-Սուփսայով մինչև Ջեյեան խողովակաշարը<sup>35</sup>: Թուրքիային աջակցում էր ԱՄՆ-ը, որը պայմանավորված էր նրա աշխարհագրական դիրքով՝ Ան և Միջերկրական ծովերով Ասիան կապում է Եվրոպայի հետ և բնական ռեսուրսներն արեւմտյան շուկաներ տեղափոխելու համար կարող էր կարևոր դեր ունենալ:

Թուրքալեզու հանրապետությունների հետ անմիջական ցամաքային հաղորդակցության բացակայությունն Անկարայի առջև անլուծելի խնդիրներ էր առաջացնում: Այս հանրապետություններից է ոչ մեկի հետ չունենալով ընդհանուր հաղորդակցման հնարավորություն, որպես այլընտրանքային տարբերակ Անկարան առաջին հերթին օդային հաղորդակցություն հաստատեց Թուրքալեզու հանրապետությունների մայրաքաղաքների հետ, որն սպասարկում էին թուրքական ավիաընկերությունների ինքնաթիռները<sup>36</sup>: Կենտրոնասիական հանրապետություններում թուրքական խոշոր շինարարական ընկերություններն սկսեցին կառուցել

<sup>34</sup> Gareth M. Winrow, *Turkey and Central Asia, Central Asian Security*, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, Brooking Institution Press, London-Washington, 2001, p. 204.

<sup>35</sup> Сергей Жильцов, Игорь Зонн, Анатолий Ушаков, *Геополитика Каспийского региона*, Москва, Международные отношения, 2003, стр. 116.

<sup>36</sup> Հայկ Դեմոյան, Առևտրատնտեսական կապերի հաստատումն ու խորացումը Թուրքիայի և ԱՊՀ-ի թուրքալեզու հանրապետությունների միջև, *Թուրքիա. Էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը*, Երևան, «Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ» ՊՈԱԿ, 2008, էջ 180:

հյուրանոցներ, առևտրային և գործարար կենտրոններ, գործարաններ. զարկ տրվեց նաև տուրիզմին<sup>37</sup>:

Թուրքիան սկսեց ակտիվ գործունեություն ծավալել թյուրքալեզու հանրապետություններում կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Շուկայական տնտեսությունը կազմակերպելու և զարգացնելու համար Թուրքիան մասնագետներ ուղարկեց թյուրքալեզու հանրապետություններ: Կնքված պայմանագրերի համաձայն հարյուրավոր ուսանողներ և տարբեր բնագավառների աշխատողներ ուղարկվեցին Թուրքիա վերապատրաստվելու: Արդեն 1993 թ. Թուրքիայում սովորել և վերապատրաստվել էին մոտ 7,5 հազար ուսանողներ թյուրքալեզու հանրապետություններից:

Թուրքիայի մշակույթի և կրթության նախարարությունն սկսեց կարևոր տեղ զբաղեցնել թյուրքական աշխարհի ինտեգրման գործում: Կրթության նախարարությունը թյուրքալեզու հանրապետություններում տարբեր ծրագրեր էր իրականացնում, կազմում էր հանրակրթական դպյացի ծրագրերը և պատմության ու գրականության դասագրքերը<sup>38</sup>: Մշակույթի նախարարության կողմից 1993 թ. ստեղծվեց Թուրքական մշակույթի և արվեստների միացյալ կազմակերպությունը (Türk kültür ve Sanatlar Ortak Yonetimi-TÜRKSOY)<sup>39</sup>. Սա էլ իր հերթին իրականացնում էր մշակութային միջոցառումներ:

Թուրքական ընկերություններն սկսեցին կապիտալ ներդրումներ կատարել ԱՊՀ հանրապետությունների տնտեսություններում, մասնավորապես թյուրքալեզու: 1993 թ. առաջին 6 ամիսների

<sup>37</sup> Heniz Kramer, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence. <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>

<sup>38</sup> Gareth Winrow, Turkey's Relations With The Transcaucasus and The Central Asian Republics, *Perception: Journal of International Affairs*, March- May, vol.1, 1996, p. 137.

<sup>39</sup> Կազմակերպության ստեղծման որոշումը կայացվել է 1992թ. Բաքվում Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների մշակույթի նախարարների հանդիպման ժամանակ, իսկ 1993թ. Ալմա-Աթայում արդեն ստորագրվեց դրա ստեղծման մասին համաձայնագիրը: Հետագայում այդ կազմակերպությունում դիտորդի կարգավիճակ ստացան Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետությունը, Բաշկիրիան, Թաթարստանը, Ցակուտիան, Տուվան և Գագաուզի ինքնավար շրջանը: Տես՝ կազմակերպության կայքը, <http://www.turksay.org.tr>



տվյալներով օտարերկրյա ներդրումների ընդհանուր գումարը Թուրքիայում կազմել է 18,5 մլն դոլար, որից 11,3 մլնը ներդրվել է ԱՊՀ երկրների տնտեսություններում<sup>40</sup>:

Այսպիսով թուրքական ընկերությունները ենթադրում էին ստանալ մեծ օգուտներ տեղի էթան աշխատուժի, ցածր հարկերի և տեղական բնական ռեսուրսների հաշվին: Հատկապես թուրքական ընկերությունները ներդրումներ են կատարում թեթե արդյունաբերության, տեքստիլի, տարբեր տեսակի ծառայությունների, տրանսպորտի, բանկային, ապահովագրական ընկերությունների բնագավառում: Թուրքալեզու հանրապետություններում ակտիվ գործում էին թուրքական առևտրային կազմակերպությունները, որոնք համագործակցում էին արտասահմանյան կազմակերպությունների հետ:

Կենտրոնասիական հանրապետություններում բիզնեսի զարգացման համար մեծ դեր խաղաց Թուրքիայի արտաքին տնտեսական կապերի գծով խորհույդը (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu-DEİK): Այս խորհրդի շրջանակներում ձևավորվեց Գործարար խորհույդ, որի մասնաճյուղերը 1991 թ. հիմնվեցին բոլոր թուրքալեզու հանրապետություններում: Գործարար խորհրդի շրջանակներում Թուրքիայի և կենտրոնասիական հանրապետությունների գործարար շրջանների միջև տեղի էին ունենում քննարկումներ, առաջարկվում էին ծրագրեր համագործակցության և շուկայի զարգացման վերաբերյալ:

Թուրքական տարբեր ընկերությունների և կազմակերպությունների գործունեությունը ղեկավարելու և համակարգելու նպատակով Արտաքին գործերի նախարարությանը կից 1992 թ. հունվարի 27-ին ստեղծվեց Թուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունը (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA): TİKA-ի ստեղծման նպատակն էր թուրքալեզու հանրապետություններին օգնության և համագործակցության նպատակով առաջարկել համագործակցության ծրագրեր տարբեր բնագավառներում<sup>41</sup>:

<sup>40</sup> Елена Уразова, *Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ*, Москва, Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003, стр. 48.

<sup>41</sup> Ավելի մանրամասն տես՝ TİKA-ի պաշտոնական կայքը, <http://www.tika.gov.tr>.

1990-ական թթ. սկզբներին TİKA-ի ծրագրերն սկսեցին իրականացվել թյուրքալեզու բոլոր հանրապետություններում: Նրանք քայլեր ձեռնարկեցին դեմոկրատական համակարգի և ազատ շուկայական տնտեսության հաստատման ուղղությամբ, միաժամանակ վարձում էին նպաստել այս երկրների ինտեգրմանը համաշխարհային համակարգին<sup>42</sup>: TİKA-ի շրջանակներում մեծ ուշադրություն դարձվեց թյուրքալեզու հանրապետությունների բանկային, հարկային և մաքսային բնագավառների աշխատողների վերապատրաստմանը: Թուրքիայի ֆինանսների նախարարության աջակցությամբ կազմակերպվում էին հատուկ դասընթացներ:

1992 թ. TİKA-ի պատրաստած ծրագրով ստեղծվեց «կամավորների կորպուսը»՝ բաղկացած տարբեր մասնագետներից, որոնք պետք է աշխատեին Կենտրոնական Ասիայում և Ադրբեջանում<sup>43</sup>:

Նշենք, որ TİKA-ն ակտիվ գործունեություն ծավալեց մշակույթի բնագավառում, որի նպատակն էր կոնսոլիդացնել թյուրքական աշխարհը: Իրականացրած ծրագրերից էր նպաստել զրավոր լեզվի ձեռնարկմանը և զարգացմանը, նաև հրատարակել թյուրքական պատմության և մշակույթի գրքեր: Կրթական ծրագրեր իրականացվեցին պետական վարչակազմի աշխատողների և երիտասարդ դիվանագետների համար: Այս ծրագրի 1992 թ. մասնակցեցին 297 օտարերկրյա դիվանագետներ եվրասիական տարածաշրջանի պետություններից՝ հիմնականում թյուրքալեզու: Այս ընթացքում 10 հազար քաղաքացիներ այս երկրներից տարբեր տեսակի դասընթացների մասնակցեցին Թուրքիայի կրթական հաստատություններում<sup>44</sup>: Այս բոլոր կրթական ծրագրերն ունեին հստակ գաղափարական ուղղվածություն, որն իր մեջ ներառում էր պանթյուրքիզմի քարոզումը:

1993 թ. նոյեմբերին TİKA-ի տվյալների համաձայն 362 թյուրքական ընկերություններ ստեղծվել են կատարել թյուրքական հանրապետություններում, 74-ը իրականացրել են ներդրումներ արդյունաբերության բնագավառում, 51-ը համաձայնագիր են ստորագրել կարճաժամկետ վարկավորման մասին, ավելի քան

<sup>42</sup> Baskın Özan, *Türk Dış Politikası*, s. 382.

<sup>43</sup> Уразова, *Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ*, стр. 63.

<sup>44</sup> Уразова, *Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ*, стр. 64.



տասնյակ շինարարական ընկերություններ աշխատանքի իրավունք են ստացել:

Թուրքական կառավարությունը, հատկապես մասնավոր ընկերությունները մեծ ուշադրություն են դարձնում թուրքալեզու հանրապետություններում ֆինանսաբանկային համակարգի ձեավորմանը: Մեծ ուշադրություն դարձվեց դրամի փոխման խնդրին: Թուրքական կառավարությունը վարձում էր ստեղծել ընդհանուր դրամական համակարգ՝ թուրքական լիրայի գլխավորությամբ, որը կնպաստեր Թուրքիայի ֆինանսական դիրքերի ամրապնդմանը թուրքալեզու հանրապետություններում: Սակայն սա Թուրքիային չհաջողվեց իրականացնել մի շարք պատճառներով, որոնց մեջ կարող ենք առանձնացնել թուրքական լիրայի թուլությունը և միջազգային շուկայում արժեզրկված լինելը:

Թուրքիան տեղական տնտեսության հ ենթակառուցվածքների զարգացման համար հատուկ ուշադրություն էր դարձնում կարճաժամկետ ու երկարաժամկետ վարկերի ու դրամաշնորհների տրամադրմանը: Միայն 1992 թ. թուրքական 62 բանկեր ու խոշոր ընկերություններ թուրքական եանրապետություններում բացեցին իրենց մասնաճյուղերը և ներկայացուցչությունները: Դրանց շարքում առաջինը իր մասնաճյուղը բացեց Թուրքիայի գյուղատնտեսական բանկը /Zirrat Bankası/: Թուրքալեզու հանրապետություններին վարկերը տրամադրվում էին հիմնականում թուրքական էքսիմբանկի կողմից: Վերջինիս պաշտոնական տվյալներով 1993 թ. օգոստոսի դրությամբ թուրքալեզու հանրապետություններին Թուրքիան 975 մլն. դոլար ընդհանուր արժողությամբ վարկեր է տրամադրել: Նույն տվյալների համաձայն, Թուրքիայի արտահանման ու երկրման վարկերից 175 մլն. դոլարը տրամադրվել է Ղազախստանին, Ուզբեկստանին, Ղրղզստանին, Թուրքմենստանին, Ադրբեջանին և Տաջիկստանին<sup>45</sup>:

Այն բանից հետո, երբ թուրքալեզու հանրապետությունները դուրս եկան ռուբլու գոտուց և ձևավորեցին սեփական դրամական համակարգը Թուրքիային հաջողվեց բավականին կայուն տեղ զբաղեցնել այս երկրների ֆինանսաբանկային համակարգում:

<sup>45</sup> Հայկ Դեմոյան, Առևտրատնտեսական կապերի հաստատումն ու խորացումը Թուրքիայի և ԱՊՀ-ի թուրքալեզու հանրապետությունների միջև, էջ 174:

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը կարող ենք նշել, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ պայմանավորված, Թուրքիան որոշակի հաջողություններ ունեցավ նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ հարաբերությունների զարգացման գործընթացում: Ակնհայտորեն Թուրքիայի ազդեցության ավելացումն առաջացնում էր Ռուսաստանի լուրջ մտահոգություն: Ուստի Ռուսաստանը մշակեց արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգ, որը հռչակվեց 1993 թ. ապրիլին և դրա նպատակն էր Ռուսաստանի դիրքերի վերականգնումը նախկին խորհրդային տարածքներում<sup>46</sup>: Կենտրոնական Ասիայի տարածքում մրցակցում էին նաև Թուրքիան և Իրանը: Մեր կարծիքով 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի հաջողությունները թյուրքալեզու հանրապետություններում քաղաքականության մեջ պայմանավորված էր նաև այս երկրների վերաբերմունքով: Նրանք մեծ ակնածանքով էին վերաբերվում Թուրքիային և լուրջ հույսեր ունեին: Ասկայն 1990-ական թթ. կեսերից «թյուրքական մոդելի» ձախողմամբ պարզ դարձավ, որ Թուրքիան չի կարող լցնել այս տարածաշրջանում առաջացած քաղաքական վակուումը:

Թուրքիան ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում տնտեսական առումով դառնա առաջատար: Հենց այդ նպատակով էլ նա առաջ քաշեց «Թյուրքական ընդհանուր շուկայի» և «Թյուրքական զարգացման բանկի» ստեղծման գաղափարները և խոստացավ թյուրքալեզու երկրներին տրամադրել լուրջ ֆինանսատնտեսական օժանդակություն: Պետք է նշել, որ այդ երկրները ստացել էին խորհրդային տնտեսական ժառանգությունը վարչահրամայական կառավարմամբ, որը ակնթարթորեն վախել հնարավոր չէր: Մյուս կողմից էլ ֆինանսատնտեսական օժանդակության հարցում Թուրքիան գերազնահատել էր իր հնարավորությունները, որն էլ փաստորեն հանգեցրեց այդ երկրների հիասթափությանը: Թուրքիան չկարողացավ արդարացնել նաև թյուրքալեզու հանրապետությունների սպասումները լայնածավալ ներդրումային ծրագրերի հետ կապված, քանի որ Թուրքիան տարածաշրջանի շուկայում զգալի տեղ չի

<sup>46</sup> Станислав Чернявский, Политика России в Центральной Азии и Закавказье в 1992-2002 годах, *Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: возможности и вызовы для России*, Москва, «Навона», 2003, с. 36.



գրավում: Թուրքիայի համար թուրքալեզու երկրների հետ ընդհանուր սահմանի բացակայությունը նա խոչընդոտում էր ամենտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը, որի արդյունքում այս երկրները ավելի ակտիվ հարաբերություններ հաստատեցին Ռուսաստանի, Իրանի և Չինաստանի հետ:

Այնուամենայնիվ պետք է ընդունել, որ Թուրքիան կենտրոնասիական տարածաշրջանում հսկայական աշխատանք կատարեց: Նա նպաստեց այս երկրների շուկայական կառույցների ձևավորմանը, հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացմանը և այդ երկրների ինտեգրմանը տարածաշրջանային և միջազգային կառույցներին: Մեծ դեր կատարեց TIKA-ն իր իրականացրած բազմաթիվ ծրագրերով, որոնք նպաստում էին Թուրքիայի և թուրքալեզու երկրների կրթամշակութային մերձեցմանը: Միաժամանակ թուրքական ծառայությունները և ապրանքները ներխուժեցին այս երկրների տնտեսություններ, որն էլ ապահովեց հրա տնտեսական ներկայությունը: Վերջինս էլ իր հերթին հանգեցնում է քաղաքական ներկայության: Թուրքիան ակտիվորեն ներգրավված էր թուրքալեզու պետությունների տրանսպորտային, հաղադակցության ենթակառուցվածքների ստեղծման՝ աշխատանքներում: Թուրքական շինարարական ընկերությունները ակտիվորեն ներգրավվեցին օդանավակայանների շինարարության, նավահանգիստների, էներգետիկայի ոլորտի ենթակառուցվածքների, ամստրային և գործարար կենտրոնների արդիականացման աշխատանքներում: Այսինքն մեր կարծիքով, Թուրքիան կարողացավ ապահովել կենտրոնասիական երկրներում իր տնտեսական ներկայությունը: Պետք է նշել, որ Թուրքիան չի սանձառևաճակվելու այսքանով, քանի որ նրա նպատակն է թուրքալեզու երկրներում նասեղ տնտեսական և քաղաքական գերիշխանության: Իսկ վերջնական ազդեցության հասնելու համար պահանջում է երկար ժամանակ: